

KUTADGU BİLİĞ'İN YAZILDIĞI ORTAM: TÛRÂN VE İRAN REKABETİ¹

Doç.Dr. Ömer Soner HUNKAN
Trakya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

ÖZET

Doğu Türk Hakanlığında Yusuf Hâs Hâcib (ö. 1070'den sonra)'in Balasagun'da yazmaya başladığı ve Kâşgar'a giderek 462 / 1069- 1070 yılında orada tamamlayıp Tamgaç Han Hasan b. Süleymân (462- 496 / 1069-1103)'a sunduğu edebi mahiyette Türkçe (Hakanîyye Türkçesi) kaleme alınan *Kutadgu Bilig*'e yazarının ifadesi ile, Çinliler "Edebü'l-Mülük", Maçinler "Enîsü'l-Memâlik", Doğu ülkesinin büyükleri "Zinetü'l-Ümerâ", İrânîliler "Şehnâme" ve Turanlılar ise "Kutadgu Bilig" demektedirler. Ele alınan bu çalışmada, ortaçağın iki önemli medeniyeti İran ile Turan'ın ayırım bölgesinde mukayese yönü vurgulanan *Kutadgu Bilig*'in yazıldığı ortam, bu iki medeniyet arasında her alanda yaşanan ve devrin kaynaklarına yansıyan rekabet çerçevesinde irdelenmektedir.

Anahtar Sözcükler: Kutadgu Bilig, Yusuf Hâs Hâcib, Karahanlı Türkçesi, Rekabet, Turan, İran

ABSTRACT

The Environment in Which Kutadgu Bilig was Written: Rivalry Between Turan and Iran

The literary work, which was scripted in Turkish (Qarakhanid Turkic), and started to be written by Yusuf Khas Hajib (after 1070) in the Eastern Turkish Khana- te, in Balasagun, and was continued to be written and completed in Kashghar (in 462 / 1069- 1070), and presented to Tavghach Khan Hasan b. Suleyman (462- 496 / 1069-1103), is called (as it is expressed by its writer), "Edebü'l-Mülük" by the Chinese, "Enîsü'l-Memalik" by the Maçins, "Zinetü'l-Ümera" by the leaders of the country of East, "Şehname" by the Persians and "Kutadgu Bilig" by the Turanians. In this article, the environment in which Kutadgu Bilig was written in the seperation region of the two important civilizations of the Middle Ages, Iran and Turan will be investigated within the framework of the rivalry, experienced by these two civilizations in every issue and reflected in the sources of the era.

Key Words: Kutadgu Bilig, Qarakhanid Turkic, Yusuf Khas Hajib, Rivalry, Tu- ran, Iran

¹ Bu makale, 26-27 Ekim 2009 tarihleri arasında İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstî- tüsü tarafından düzenlenen *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Uluslararası Sempozyumu*'nda sunulmuştur.

GİRİŞ

Kutadgu Bilig yazarı Yüsuf Has Hâcib'e göre bu türden bir esere, Çinliler "Edebü'l-Mülûk", Maçinler "Enîsü'l-Memâlik", Doğu ülkesinin büyükleri "Zne-tü'l-Ümerâ", İrânlılar "Şehnâme" ve Tûrânlılar ise "Kutadgu Bilig" demektedirler.² Yazarın bu ifadesi, onun öncelikle kendisini Tûrânlı veya Tûrân medeniyeti içinde gördüğünü göstermektedir. İkinci olarak, eserinin adını, zikrettiği diğer medeniyet dairelerinde mevcut olan bir edebî eser türü ile mukayese ederek konumlandırması, bu medeniyetlerle rekabet içinde olduklarına işaret eden önemli bir göndermedir. Zira, böyle bir eserin ortaya çıkışı, kendi devrinin ve çevresinin bilimsel ortamının bir sonucudur. Dolayısı ile ele alınan bu çalışmada, *Kutadgu Bilig*'in yazılarak kendisine atfedildiği Tamgaç Han Hasan devri irdelenerek, Tûrân ve İrân rekabetine dair kaynaklarda yer alan bazı anekdotlar üzerinde durulacaktır.

Kutadgu Bilig'in Yazıldığı Ortam

Kutadgu Bilig, bilindiği üzere Türk Hakanlığı devrinin bir eseridir. Nitekim eser, hakanlığın doğu kolundan Tamgaç Han Hasan (462-496 / 1069-1103)'a atfedilmiştir.³ Böyle klasik bir eserin ortaya çıkışı, elbette devrin siyasi, iktisadi, sosyal, kültürel ve bilimsel şartları ile doğrudan alakalıdır. Balasâgûn, Kâşgar ve Hotan taraflarına hakim Tamgaç Han Hasan b. Süleymân'ın otuz yıldan fazla süren saltanatını, siyasi olaylardan ziyade bilim adamlarına gösterdiği himaye, yakınlık, düşünce serbestliği ve bunun sonucunda peşi sıra yazılan muhtelif sahalardaki eserler temsil eder. Bunlar arasında, Ebû Zeyd Hibetullah b. Muhammed et-Taberî'nin Tamgaç Han Hasan'ın oğlu Togan Tegin Ebu'l-Muzaffer Memûn'a atfettiği tıp eseri *Bâhnâme*, Ebu'l-Futûh Abdü'l-Gâfir (Abdü'l-Gaffâr) b. el-Hüseyn el-Almaî'nin *Târîhü Kâşgar*'ı ve Sem'ânî'nin de görmüş olduğu yine aynı yazarın *Mu'cemû Şuyûh* adındaki eseri, Şemsü'l-Eimme Serahsî'nin *Mebûsûtu* sayılabilir.⁴ Bundan başka, Kâşgar muhitinde yetişen ve bir çok Türk beldesini dolaşarak meşhûr eseri *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ü 466 / 1073-1074 yılında tamamlayıp, Hâlîfe Muktedî (467-487 / 1074-1094)'ye Bağdâd'da sunan Mahmûd Kâşgarî'nin de Tamgaç Han Hasan'ın yeğeni olduğunu burada hatırlatmakta fayda vardır.⁵

Tamgaç Han Hasan'ın bilime ve bilim adamına sahip çıkan politikaları, özellikle Batı Türk Hakanlığı'nda kangren haline gelen ulema sınıfı ile hanedan arasındaki çatışmada Mâverâünnehr'i terk etmek zorunda kalan önemli bilim

² Yüsuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, (Trc. R. R. Arat), Ankara, TDK Yayınları, 1991.

³ V. V. Barthold, "Kutadgu Bilig'in Zikrettiği Buğra Han Kimdir?"¹, *TM*, I, İstanbul, 1925: 221-226; Ayrıca bkz. DİA, "Kutadgubilig", *DİA*, Ankara 2002, XXVI, s. 428

⁴ Sem'ânî, *El-Ensâb*, (Nşr. M. E. Demec), X., 1981, s.310; Karşı, *Mülhakâtü's-Surâh*, (Nşr. V. Barthold), *Turkestan*, I, Petersburg, 1898, s.130; Z. V. Toğan, *Karahanlılar (840-1212) 1966-1967 Ders Notları*, ISAM Ktp., s.10; O. Pritsak, "Karahanlılar", *İA*, İstanbul 1955, VI, s. 261.

⁵ Kâşgarî, *Dîvânü Lügâti't-Türk*, (Trc. B. Atalay), I-IV, Ankara, TDK Yayınları, 1992.,s.XIV-XV; R. Genç *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, İstanbul, KB Yayınları, 1981, s.19

insanlarının Doğu Türk Hakanlığı'na sığınmalarına zemin hazırlamıştır. Nitekim bunlardan en önemlisi devrin büyük bilginlerinden “Şemsü'l-Eimme” es-Serahsî'dir.⁶ İbn Kutluboğa (ö. 1474)'nın *el-Mesâlik*'ten naklettiğine göre, bir nasihat sözünden dolayı Batı Türk Hakanlığı hakanı Şemsü'l-Mülk Nasr tarafından kuyu hapsi ile cezalandırılan Serahsî, İslam hukukuna dair on dört ciltten oluşan *Kitâbü'l- Mabsûd*'u ilgili hiçbir kitaba başvurmadan, hafızasıyla, kuyunun yukarısında bulunan öğrencilerine söyleyerek yazdırmıştı. Şemsü'l-Mülk devrinde hapis hayatı devam eden Serahsî, ancak, iki büyük ciltten oluşan *Şerhü's-Siyerü'l-Kebîr*'i dikte edip, *bâbü's-şurût*'a geldiğinde serbest kaldı.⁷ Zira bu tarihlerde Selçuklu Melikşah'ın Mâverâünnehr'i istilası söz konusu idi. Bu fırsattan istifade ile, uzun yıllar hapsinde bulunduğu Özkend'de hayatının sonuna doğru Şemsü'l-Mülk Nasr'ın hapsinden kurtuldu. Fergâna tarafına kaçarak Tamgaç Han Hasan'ın himayesine girdi ve onun dehlizinde yarım kalan eseri *Mabsûd*'u tamamladı.⁸ Devrin kaynağının zikrettiği bir diğer muhalif ise Semerkandlı fakih Ebû Muhammed Mesûd b. Mahmûd b. Ahmed el-Harkânî idi. Kendisine teklif edilen Harkân kadılığını kabul etmeyerek, Kâşgar'a kaçmaya mecbur olmuş ve orada hayatını kaybetmiştir.⁹

Şu halde, *Kutadgu Bilig* gibi bir eserin Tamgaç Han Hasan'ın ülkesi Doğu Türk Hakanlığı'nda yazılması için gerekli muhit yeterince vardır ve Yûsuf Has Hâcib de bu muhitin bir üyesidir.

Tûrân ve İrân Rekabeti

İki farklı medeniyete işaret eden “Tûrân” ve “İrân” kavramlarının İslam kaynaklarında sıklıkla yer alması, Ebu'l-Kâsım Firdevsî (ö. 1020? veya 1025?)'nin meşhur *Şehnâme*'sinin tesiri sonucudur.¹⁰ Firdevsî'yi ise yaşadığı devrin olayları çok etkilemiş olmalıdır. X. asır geride bırakılırken yeni Müslüman kimliklerinin sağladığı avantajlar sonunda bir taraftan Türk Hakanlığı nezdindeki Türklerin Ceyhûn nehrine dayanmalarına, diğer taraftan Gaznelilerin Sâmânîlerin Horasân topraklarını almasına ve son olarak, her tarafa yayılmakta olan Oğuzların varlığına gözleri ile şahitlik eden Firdevsî'nin kaybolmakta olan Fars unsur ve kültürünü sonraki yüzyıllara taşıyacak *Şehnâme* tarzı bir eseri kaleme alarak İrân tarihini ve medeniyetini canlı tutmayı amaçladığını, eserinin muhtevassından ve devrinin şartlarından çıkarmamıza fırsat veren kanıtlar vardır. Nitekim, eski dönemlerdeki Sâsânîlerin üstlendiği benzer bir rolü oynayan Gaznelilerin, Türklerin güneyden batıya doğru ilerleyişine Ceyhûn nehri ile set çekmeleri ve Türk Hakanlığı'nın da bu seti aşmak için yaptığı teşebbüsler bir anlamda Tûrân-İrân savaşlarını yeniden canlandırmış ve bu da Firdevsî'ye il-

⁶ Mercânî, *Gurfetü'l-Hevâkîn li Urfetü'l-Havâkîn*, Kazân, “1864”, 1941: 37; Z. V. Togan, a.g.e.,s. 9.

⁷ İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcîm fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, (Nşr. el-Hulv), Bağdâd, 1962, s. 53.

⁸ İbn Kutluboğa, s.52-53.

⁹ Sem'ânî, V, s.89.

¹⁰ Firdevsî, *Şehnâme*, (Hzr. Z. Kültürel ve L. Beyreli), *Şerh Şehnâme Çevirisi*, I-IV, Ankara, TDK Yayınları, 1999.

ham kaynağı olmuş olmalıdır. Bu şartlarda Tûrân'ı, Afrasyâb'ın oğulları olarak kabul edilen Türk Hakanlığı temsil ederken, İrân'ı da jeopolitik konumu gereği yine Türk soyundan gelen Sultan Mahmûd'un Gaznelileri temsil etmektedir. Bu bölgenin tarihini ve meselelerini İrân-Turân vurgusu içinde *Şehnâme* gibi manzum bir destanla değil de gerçek bir tarih çerçevesinde ele alarak anlatan en dikkate değer eser herhalde Minhâcû'd-Dîn Osmân b. Sirâcû'd-Dîn Muhammed el-Cüzcânî (ö. 1266'dan sonra)'nin *Tabakât-i Nâsırî*'sidir.¹¹ Firdevsî'yi "kaygılandırıcı sebepler" burada İrân'ın sultanı Mahmûd ve Tûrân'ın hakanı Kadir Han arasında hal yoluna koyulmaya çalışılmaktadır.

Kaynaklarda Yer Alan Bazı Yansımalar (Kissalar)

Menîni, Tûrân ve İrân'ı temsil eden iki hükümdarın bir birine nasıl nazire yaptıklarını Utbî'nin eserini şerh ederken, Aynî'nin *'İkdû'l-Cumân'*ından yaptığı bir hikaye ile gösterir; "Mâverâünnehr sahibi büyük Türk hakanı Kadir Han, Kur'an okuyucularına elinin arasından yüz bin dirhem (gümüş para) verdi ve dedi ki, Mahmûd b. Sebük Tegîn'in bir şarkıcıya yüz bin dirhem verdiği bana ulaştı. Ona nazire olarak mislini Kuran okuyucularına verdim."¹² Neşrî de aynı anekdotu naklederek, Kadir Han Yûsuf'un yanına gelen her Kuran okuyucusuna yüz bin akçe verdiğini ilave etmektedir.¹³

Devrin en önemli tarihçilerinden Gerdîzî, Semerkand görüşmesi sırasında Sultan Mahmûd'un verdiği ziyafet sırasında onu Tûrân'ın hakimi Kadir Han ile dinî açıdan mukayese eder. Buna göre; Gazneli hükümdarların aksine, Mâverâünnehr ve Türkistân hakanları şarap içmezdi.¹⁴

Bu dönemde iki ülke arasındaki rekabette bilimsel seviye de test edilmekte ve Tûrânlı bilgiler "Doğu Bilginleri" olarak zikredilmektedir. *Çehâr Makâle*'de yer alan hikaye şöyledir; "Sultan Mahmûd bir elçiyi Buğra Han (Muhammed b. Yûsuf) nezdine, Mâverâünnehr'e gönderdi. Mektupta "Allah katında sizin en üstünüz, (Allah'tan) en çok sakınanınızdır." faslının açıklaması yazılmıştı. Erbâb-ı hakâik ve eshâb-ı dakâik (uzmanlar), bu açıklamayı takiiyenin (Allah'tan korkma, sakınma) bilgisizlikten olduğu kanaatine vardılar. Çünkü, insan ervahının bir eksikliği, bilgisizlik eksikliğinden daha kötü değildir. Bilgisizlikten daha kötüsü yoktur. Allah'ın "Kendisine ilim verilenler, derecelerle yükseltilir" sözü, bu meselenin doğruluğuna şahittir. Bunun için biz, Mâverâünnehr fakihlerini ve "Doğu Ülkesi Bilginleri"ni en erdemli Hakan'ınıza haber vermeye çağırıyoruz ki, bu yapılması gereken bir zaruret değildir, nübüvvet, velâyet, din, İslam, iman, ihsan, takva, emri maruf, nehyi anilmünker, sırat, mizan, rahmet, şefkat, adalet ve erdem nedir? Mektup, Buğra Han'a ulaştıncaya kendi haline kaldı.

¹¹ Cüzcânî, Minhâc Sirâc. *Tabakât-i Nâsırî*, (Nşr. Abdü'l-Hay Habîbî), I-II, Tahran, Dûnyâ-yı Kitâb, 1363.

¹² Menîni, eş-Şerhü'l-Yemîni el-Müsemmâ bi'l-Fethi'l-Vehbî alâ Târîhi Ebî Nasr el-Utbî, I -II, Kahire, 1286, s.83.

¹³ Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-Nümâ Neşrî Tarihi*, (Yay. F. R. Unat ve M. A. Köymen), I-II, Ankara, TTK Yayınları, 1995, s.17.

¹⁴ Gerdîzî, *Târîh-i Gerdîzî*, (Nşr. Abdü'l-Hay Habîbî), Tahran, Dûnyâ-yı Kitâb, 1363, s.407

Mâverâünnehr ve ülkenin diğer bölgelerindeki fakihleri çağırarak bunun anlamı üzerine istişare yaptı. Her birinden bu konuda bir kitap yazmasını istedi. Bu kelimelere cevap olacak kitabın yazılabilmesi için dört aylık bir süre talep ettiler. Fakat, böyle bir sürenin zararlarından en önemlisi, gelen elçilere hazineye yapılan gereken harcamalardı. Fakihler de buna dahildi. Buğra Han'ın oldukça bilgili, nesir ve nazımda bir deniz olan belagatlı ve erdemli katibi Muhammed b. Abduh, bu soruları iki kelimedede cevaplayabileceğini söyledi; "Allah elçisi buyurdu ki, "Allah'ın emrini yüceltme ve yarattıklarına şefkat." Mâverâünnehr fakihleri parmaklarını ısıarak hayret ettiler. Bunun tam bir cevap olacağını söylediler. Hakan çok mutlu oldu. Çünkü, katibinden yeterince hoşnuttu. Fakihlere ihtiyaç kalmamıştı. Cevap, Gazne'ye ulaştığında herkes bu cevabı yeterli buldu.¹⁵

Kâşgarlı Mahmûd bu rekabete dair mizahî bir olay nakletmektedir. Arslan Han Mansûr kızını, Sultan Mahmûd'un oğlu Mesûd'a nikahlamıştı. Türk hakanlığı prensesi, daha ilk gecede Mesûd'un ayağına vurarak onu yere sermiş ve bu nedenle "Hakanlılar"ın (küçümseyici bir alay konusu olarak) Mesûd hakkında söyleye geldikleri "Kız ile güreşme, kısrak ile yarışma." sözü, atasözü haline gelmiştir.¹⁶

Horasân'da Gaznelilerin yerini alan ve onun jeopolitik haklarının takipçisi olan Selçuklular devrinde de bu rekabetin devam ettiği görülüyor. Selçuklular nedinde pek itibar gösterilmeyen "Hüccetü'l-Hakk ve Hâce İmâm (Nizâmî Arûzî 1982: 160; İbn Funduk : 241)" Ömer Hayyâm, Buhârâ'ya geldiğinde Şemsü'l-Mülk Nasr tarafından oldukça samimî karşılanmıştır. Selçuklu Melikşah, Ömer Hayyâm'ı, nedimlerinin yanında kabul etmişken, Şemsü'l-Mülk Nasr onu, daha büyük bir yakınlık ile, kendi tahtının yanına oturtmuştur.¹⁷

Kâşgarlı Mahmûd'un, Şehnâme'ye göre Ceyhûn'u geçerek İnan'a seferler yapan Kara Han'ın babası Afrâsyâb'a dayanan kendi soylu hanedanının kökenini küçük göstermeye çalışan Avfî ve Şerefü'z-Zamân Tâhir el-Mervezî'nin naklettikleri zenci kölenin "Kara Han" unvanı alması ile ilgili efsaneyi eserine almayı, "Bunun bir hikayesi vardır." diyerek geçtiği hikaye ise şöyledir; "Bekeç olarak adlandırılan Türk meliki, Cabbûyye (Yabgu) denilen bir melik ile sıhrî akrabalık kurdu. Ona gönderdiği bir çok hediyenin içinde bir hamal zenci vardı. Beyazların arasında acayip kaldı. Onu meclislerinde bulunduyorlar, bedenine ve rengine şaşkın bir gözle bakıyorlardı. Kölede keskin bir zeka, kuvvetli bir fikir ve cesaret vardı. Onun saadet sebebi olacak bir çok özelliği olduğuna ittifak edildi. Kendisine meliklik yetkisi verildi. Böylece durumu yükseldi. Melik'e saldıracak kadar güçlendi ve onu öldürdü. Yerine geçerek ülkelerinin çoğunu ele geçirdi ve Kara Han lakabı aldı. Ondandır önce bu lakabı alan yoktu. Çünkü, onun anlamı Siyah (zenci) Hakan'dır. Mevkii yüceldi ve Türkler ondan sonra meliki yüceltmek

¹⁵ Nizâmî Arûzî: *Çehâr Makâle* (Erbaa Makâlât), (Frs. Nşr. ve Arp. Trc.Muhammed b. Tâvî), Rabât, Külliyyetü'l-Âdâb ve'l-Ulûmu'l-İnsâniyye bi'r-Rabât, 1982, s.73-74.

¹⁶ Kâşgarî, I, s.474.

¹⁷ Z. V. Togan 1966, s.60.

istediklerinde Kara Han diye hitap eder oldular. Kara, Türk lisanında siyah-tır. Hakan, onlarda en büyük meliktir. Kara Han yani, Siyah (zenci) Hakan'dır.¹⁸

İrân ve Tûrân rekabetinde Abbâsî halifesinin de iki taraf arasında kaldığını gösteren bir hikayeyi *Siyâset-Nâme* nakletmektedir. Halife Kâdir Billah, Kadir Han Yûsuf'a "Zahîrû'd-Devle", "Mu'înü'l-Halîfetillah", "Melikü'ş-Şark ve's-Sîn" şeklinde üç lakap verdi. Bir çok ülke feth etmiş ve sayısız gazalarda bulunmuş olan Sultan Mahmûd bunu kıskandı ve halifeye gönderdiği bir elçi vasıtası ile, "Bugün bana itaat edenlerden ve benim tahta oturttuklarımdan olan Hakan'a üç lakap verilmiştir. Bendenize bunca hizmet ve taraftarlığıma rağmen, bir tane lakap buyuruyorsunuz." diyerek sitemlerde bulundu. Halife'nin, bir lakabın yeterli, fazlasının ise gülünç olacağına işaretle "Hakan, cahil ve Türk'tür. Bir bölgenin hükümdarıdır. Onun ricasını cahilliğine yorup taltif etmek için yerine getirdik. Sen her bilgiden anlarsın ve bana daha yakınsın." şeklinde gönül alıcı cevaba Sultan Mahmûd üzüldü. Sarayında zaman zaman konuşup, şakalaştığı, oyun oynadığı ve kendisine Farsça kitaplar okuyan, senli benli olduğu (Türkçe) okuma yazmayı bilen tatlı dilli bir Türk kadını vardı. Onu, Kadir Han Yûsuf'un hazinesinden Halife'nin ona gönderdiği ahitnameyi elde ederek getirmekle görevlendirdi. Kadın, yüklü bir para ile Kâşgar'a gitti. Oradan Türk köle ve cariyeleer ile ipek kumaş ve elbiseler alarak Semerkand'da geldi. Türk hakanı ve hatunu huzuruna sık sık çıkararak hediyelerle gönüllerini aldı ve hizmetlerde bulunarak onların yakınlığını kazandı. Altı ay sonra Hakan ve Hatun'dan, on dört yaşındaki oğluna Arapça ve Farsça öğretmekte olduğunu, bunun için, en iyi ibareleri ihtiva eden ve halife katiplerinin elinden çıkan ahitnameyi üç gün içinde iade etmek üzere ödünç istedi. Kendilerinden daha önce hiçbir şey istememiş olan kadına Hakan ve Hatun, "Bu isteğin ne ki! Bizden neden bir şehir veya nahiyeye istemedin? Hazinemizde bu ahitnameden (misâl) ve kağıttan elliden fazla vardır ki, yerde sürünüyor. Bu kağıt parçasının ne değeri var? Bütün mektupları ve ahitnameleri istiyorsan sana bağışlayayım" dediler. Ahitnameyi alan kadın Tirmiz, Belh yolundan Gazne'ye gelerek onu Sultan Mahmûd'un önüne koydu. Ahitname derhal bir elçi ile Halife'ye gönderildi. Elçi, "Mahmûd bendenizin bir hizmetkârı, bu ahitnameyi küçük çocukların elinde gördü. Hor ve değersiz görmelerinden dolayı her çocuk bir tarafından çekiyordu. Hizmetkar onlara bir parça meyve verdi ve ahitnameyi satın aldı. Gazne'ye getirdi." diyerek Halife'ye arz etti. Halife pek mahcup oldu ve Hakan'a itap name yazılmasını emretti. Bir süre Bağdad'da kalan elçi, Sultan Mahmûd'a "Emînü'l-Mille" lakabının verilmesi ile, geri döndü.¹⁹

¹⁸ Kaşgarî, III, s.157; Mervezî, *Ebvâbü fî's-Sîn ve't-Türk ve'l-Hind Müntehabatü min Kitâbi Tabâi'ül-Hayavân*, (Nşr. V. Minorsky), London, The Royal Asiatic Society, 1942, s.*43-*44; Avfî, *Cevâmiü'l-Hikâyât ve Levâmiü'r-Rivâyât*, (Nşr. V. Barthold), *Turkestan*, I, Petersburg, 1898, s.100-101.

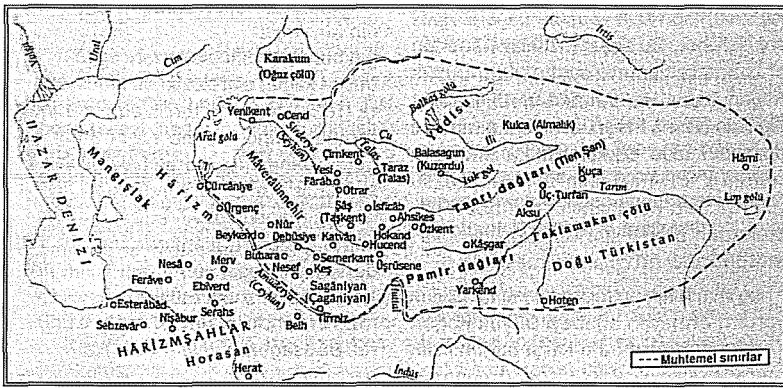
¹⁹ Nizâmü'l-Mülk *Siyâset-Nâme*, (Hzr. M. A. Köymen), Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982, s. 193-202.

SONUÇ

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki, bugün sosyal bilimlerin neredeyse her alanında araştırmalara²⁰ konu olan *Kutadgu Bilig*'in yazılması için gerekli ortam, Tamgaç Han Hasan'ın ülkesi Doğu Türk Hakanlığı'nda yeterince oluşmuştur. Ülkesinin jeopolitik olarak rakip olduğu İnan medeniyeti ile girilen rekabete Yûsuf Has Hâcib de bir Tûrânlı olarak, bu medeniyetin en önemli sembolü *Şehnâme* (veya *Siyasetnâme*) türü eserlere kendi eseri ve duruşu ile bir anlamda karşılık vermektedir.

Kaynaklar:

- » AVFİ, (1898). *Cevâmîü'l-Hikâyât ve Levâmîü'r-Rivâyât*, (Nşr. V. Barthold), *Turkestan*, I, Petersburg.
- » BARTHOLD, V. V, (1925). "Kutadgu Bilig'in Zikrettiği Buğra Han Kimdir?" 1, *TM*, I, İstanbul.
- » CÜZCÂNÎ, Minhac Sîrac (1363). *Tabakât-ı Nâsîrî*, (Nşr. Abdü'l-Hay Habîbî), I-II, Dûnyâ-yı Kitâb,Tahran.
- » DİA, "*Kutadgubilig*", *DİA*, Ankara 2002, XXVI, s. 428
- » FİRDEVSÎ, (1999). *Şehnâme*, (Hzr. Z. Kültürel ve L. Beyreli), *Şerîfî Şehnâme Çevirisi*, I-IV, TDK Yayınları, Ankara.
- » GENÇ, R., (1981). *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, KB Yayınları, İstanbul.
- » GERDİZİ, (1363). *Târîh-i Gerdîzî*, (Nşr. Abdü'l-Hay Habîbî), Dûnyâ-yı Kitâb, Tahran.
- » HÂCİB, Yûsuf Hâs, (1991). *Kutadgu Bilig*, (Trc. R. R. Arat), TDK Yayınları, Ankara.
- » İBN KUTLUBOĞA, (1962). *Tâcüt-terâcim fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, (Nşr. el-Hulv), Bağdâd.
- » KARŞI, (1898). *Mülhakâtü's-Surâh*, (Nşr. V. Barthold), *Turkestan*, I, Petersburg.
- » KÂŞGARÎ, (1992). *Divânü Lügâti't-Türk*, (çeviren: B. Atalay), I-IV, TDK Yayınları, Ankara.
- » MENİNÎ, (1286). *eş-Şerhü'l-Yemînî el-Müsemme bi'l-Fethi'l-Vehbî alâ Târîhi Ebî Nasr el-Utbî*, I -II, Kahire.
- » MERCÂNÎ, (1941). *Gurfetü'l-Hevâkin li Urfeti'l-Havâkin*, Kazan, "1864".
- » MERVEZÎ, (1942). *Ebvâbü fî's-Sîn ve't-Türk ve'l-Hind Müntehabâtün min Kitâbi Tabâi'l-Hayavân*, (Nşr. V. Minorsky), The Royal Asiatic Society, London.
- » NEŞRÎ, (1995). *Kitâb-ı Cihan-Nümâ Neşrî Tarihi*, (Yay. F. R. Unat ve M. A. Köymen), I-II, TTK, Yayınları, Ankara.
- » NİZÂMÎ Arûzî, (1982). *Çehâr Makâle* (Erbaa Makâlât), (Frs. Nşr. ve Arp. Trc.Muhammed b. Tâvîti), Külliyyetü'l-Âdâb ve'l-İlümü'l-İnsâniyye bi'r-Rabât, Rabât.
- » PRİTSAK, O., "Karahanlılar" İA, MEB Yayınları, İstanbul 1955, VI, s. 261
- » SEM'ÂNÎ, (1981). *El-Ensâb*, (Nşr. M. E. Demec), X, Beyrut.
- » TOGAN, Z. V., *Karahanlılar (840-1212) 1966-1967 Ders Notları*, İSAM Ktp.

Resim 1: Karahanlılar (DİA, XXIV, 405)

²⁰ Bu araştırmalar için bkz. İ. Kafesoğlu, *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, İstanbul, KB Yayınları, 1980.